

Система освіти України в перші роки незалежності

Культурно-освітнє відродження, яке розгорнулося на етапі перебудови і продовжилося вже в умовах досягнення Україною державності, показало, що творчі і духовні сили українського народу та його інтелектуального провуду не вичерпалися, і сьогодні ми є свідками процесів трансформації духовних цінностей та культурної політики незалежної держави. Розвиток культури на сучасному етапові функціонування України як вільної держави довів, що лише повноцінна і самобутня національна культура остаточно гарантує історичне буття етносу.

З перших днів незалежності стало очевидно, що в новій державі з її багатонаціональним складом населення, широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю духовна сфера може функціонувати тільки як плюралістична. Такий підхід гарантував кожній особі або певним соціально-політичним групам вибір ідеології, забезпечував гарантію прав людини, її свободу в духовному розвитку і задоволенні культурних потреб.

Тому, у 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачив кардинальні зміни в її роботі. Відповідно до закону, а також внесених до нього змін і доповнень (1996 р.), освіта в сучасній Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, реальної взаємоповаги між націями та народами. Система освіти в державі досить розгалужена й передбачає дошкільну та загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну, вищу й післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру та самоосвіту. Демократизація структури освіти забезпечує соціально-педагогічні умови створення достатнього простору для самореалізації особистості у навчанні; відхід від загальної стандартизації навчання; аналіз існуючого досвіду щодо створення реальних умов для самореалізації учнів, студентів; відхід від жорсткої уніфікації навчальних планів, включно і в школах різних типів [2].

Україна успадкувала від попередніх часів досить розвинену та широко розгалужену систему освіти, яка охоплювала 24,5 тис. дошкільних закладів, 20,9 тис. загальноосвітніх шкіл, 1242 професійних, 735 середніх спеціальних та 156 вищих навчальних закладів, аспірантуру з 300 наукових спеціальностей та докторантуру, 518 навчальних закладів та підрозділів підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів, 2164 заклади та установи позашкільного навчання та виховання.

За чисельними показниками мережа навчальних закладів України відповідала рівневі більшості розвинених країн світу. Так, кількість студентів вищих навчальних закладів у 1990 році становила 170 на 10 тис. населення: Україна за цим показником перебувала на одному рівні з Німеччиною та Японією, набагато випереджала Англію, поступаючись лише США. Загальна середня освіта була обов'язковою, всі форми навчання – безкоштовними. Функціонувала мережа позашкільних закладів, у яких здійснювалось естетичне та фізичне виховання дітей, підлітків та молоді, залучення їх до науково-технічної творчості.

Одним із найважливіших завдань загальноосвітньої школи є забезпечення виконання «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого 1989 р. Відтоді в республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяли поглибленому розвитку здібностей учнів і студентів. Зроблені помітні кроки в справі гуманізації освіти. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, релігії, народознавства.

В роки незалежності зроблені такі важливі кроки у сфері освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської Академії, відкриття в Києві Національної академії управління, нових університетів в регіонах України.

1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Згідно з законом освіта має бути доступна, гуманна, деполітизована, забезпечувати рівні можливості для людей, бути пов'язаною з національними і культурними традиціями. Реалізація закону тісно пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, урізноманітненням форм шкільної освіти, впровадженням у навчання новітніх досягнень науки.

В умовах незалежності створено нову концепцію розвитку народної освіти - прийнято Державну національну програму «Освіта» (Україна XXI століття), затверджену Кабінетом міністрів у листопаді 1993 року. Програма передбачає істотну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання дітей і завершуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Мова йде про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого надбання держави. Принциповою позицією концепції є визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої й вищої школи. Втілити цей принцип можливо лише на основі

урізноманітнення форм шкільної освіти, відмови від пересічної одноманітності та за умов урахування інтересів, нахилів і здібностей дітей. З цією метою в Україні розширюється мережа шкіл з поглибленим вивченням певних дисциплін, усе більше відкривається ліцеїв, гімназій, інших типів навчальних закладів.

Досить болючим залишається питання закриття шкіл, у першу чергу в сільській місцевості. З одного боку, в цих школах навчається невелика кількість учнів, а це означає, що їх утримання не вигідно державі з економічної точки зору. З іншого боку, закриття шкіл у селах сприяє і без того високій міграції молодих сімей з сіл у міста. Плюс виникає питання працевлаштування викладацького складу. За два роки кількість середніх шкіл знизилася з 21,4 до 20 тисяч.

На тлі закриття державних шкіл в Україні почали з'являтися приватні навчальні заклади, які активно відкривалися в 1990-х, з початку 2000-х років їх кількість залишається приблизно на тому ж рівні.

У першій половині 90-х років була запроваджена система державного ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вузів. Найвищі - III та IV - рівні акредитації одержав 161 вищий навчальний заклад України, включаючи 16 державних (класичних) університетів та 30 академій [6].

Разом з тим включеність освіти України до загальносоюзної системи обумовила значні негативні наслідки. Підготовка кадрів як з вищою та середньою спеціальною освітою, так і робітничих професій, здійснювалася в основному екстенсивними методами, виходячи з загальносоюзних потреб і планів. Це породжувало перевантаження навчальних закладів України підготовкою кадрів для інших республік. Виникли також складні диспропорції у розміщенні вищих навчальних закладів в Україні: наприклад, чисельність студентів на 10 тис. населення в Харківській області майже у 1,5 рази більше, ніж в Одеській, і у 4 рази – ніж у Волинській. Так само нерівномірно розподілені й кадри з вищою освітою. Їх кількість у розрахунку на 10 тис. зайнятого населення в Харківській області в 1,5 рази вище, ніж у Полтавській, і у 2 рази – ніж в Житомирській області.

Надмірна централізація розробки навчальних планів та програм і друк підручників обумовили уніфікацію навчального процесу, що гранично обмежувало можливість вивчення історії, культури, етнографії України, не кажучи вже про врахування специфіки її окремих регіонів. Скорочувалося використання в навчальному процесі української мови, якою на початку 90-х років у загальноосвітніх школах навчалися менше половини учнів, викладання у вищій школі, професійних училищах та виховний процес у

позашкільних закладах здійснювалось майже виключно російською мовою. Водночас покращується становище з реалізацією освітніх потреб рідною мовою національних меншин. Так, у 1998/99 н.р. їх забезпечували 108 шкіл з румунською мовою викладання, 68 – угорською, 6 – кримотатарською, 2,5 тис. шкіл вели навчання кількома мовами. Слід відмітити, що серед позитивних тенденцій варто назвати й деідеологізацію, демократизацію та гуманізацію навчального процесу, надання більшої уваги національній історії, вивчення якої значно розширилось, культурі, традиціям, відсутність одноманітності навчальних закладів. На початок 2000-х років в Україні функціонувало більше 22 тис. шкіл, ліцеїв, гімназій, де навчалось понад 6601 тис. учнів; з'явилися авторські школи, де враховувалися не лише інтереси і нахили підростаючого покоління, а й реальні потреби суспільства.

Однак, фінансування освітньої галузі йшло за «залишковим» принципом, тому професорсько-викладацький склад і всі працівники освіти одержували невисоку заробітню платню, а рівень матеріально-технічної бази залишався низьким. Так, у двох третинах шкіл зовсім не було комп'ютерів.

Тому, постало питання про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого надбання держави. Принциповою позицією концепції є визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої й вищої школи. Втілити цей принцип можливо лише на основі урізноманітнення форм шкільної освіти, відмови від пересічної одноманітності та за умов урахування інтересів, нахилів і здібностей дітей. З цією метою в Україні розширюється мережа шкіл з поглибленим вивченням певних дисциплін, усе більше відкривається ліцеїв, гімназій, інших типів навчальних закладів.

Однак експерти в один голос стверджують, що збільшення числа приватних вузів вкрай негативно позначається на якості вищої освіти. Як стверджує директор соціальних програм Центру ім. Разумкова Людмила Шангіна, «За останні 20 років якість освіти дуже сильно погіршилася. Усього кілька вузів в Україні все ще дають гідну вищу освіту. Через низьку заробітну плату багато висококваліфікованих викладачів (насамперед професори) пішли з сфери освіти у бізнес або просто емігрували». Вона впевнена, що кількість вузів потрібно скорочувати. «Темпи зростання кількості вузів не відповідали і не могли відповідати темпам збільшення числа висококваліфікованих викладачів. Так, якщо в 1990-му році на 1 професора припадало близько 40 студентів, то вже у 2002-му - понад 220. В таких умовах говорити про підготовку кваліфікованих кадрів не доводиться», - вважає експерт.

Тому, зниженню кількості ВНЗ покликані сприяти як політика міністерства, що має намір об'єднувати державні ВНЗ, так і сам ринок. Прикладом, у 2011 році у 20 приватних вузів абітурієнти подали менше 10 заявок, а вісім з них не отримали жодної заявки [7].

У першій половині 90-х років була запроваджена система державного ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вузів. Найвищі - III та IV - рівні акредитації одержав 161 вищий навчальний заклад України, включаючи 16 державних (класичних) університетів та 30 академій.

Адже незалежна Україна одержала в спадок досить високий науковий потенціал. Це, передусім, Національна академія наук, сотні галузевих науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів. За науковим потенціалом Україна посідала, за класифікацією ЮНЕСКО, сьоме місце в світі. На середину 1990-х рр. науковий комплекс держави включав понад 1300 одиниць. У ньому працювало 1,5 тис. академіків і членів-кореспондентів НАН України, понад 9 тис. докторів наук і понад 78 тис. кандидатів наук 50% наукового потенціалу України було зосереджено у вищих навчальних закладах [3, с. 2-3]. Найбільший обсяг досліджень і розробок у 1990-і рр., як і раніше, виконували наукові організації машинобудівної галузі та Національної академії наук України. Значним був також науковий доробок науково-дослідних установ промисловості й системи освіти. Фундаментальні дослідження становили понад 25 % загального обсягу науково-дослідних робіт [4, с. 445].

Зміни, які відбувались у сфері науки протягом останнього десятиріччя, були неоднозначними й суперечливими. Гострі соціально-економічні проблеми перехідного періоду негативно вплинули на стабільність роботи більшості наукових установ. Уже на початку 1990-х рр. окреслилася стійка тенденція до скорочення чисельності спеціалістів. Відбувалося це значною мірою за рахунок провідних учених і здібної молоді. За перші сім років незалежності на роботу за кордон виїхало понад 6 тис. учених. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізиків-теоретиків, фізіологів, біохіміків. Основними причинами відпливу спеціалістів з наукової сфери було погіршення умов праці, стрімке зниження реальної заробітної плати та престижу наукової діяльності, посилення попиту на висококваліфікованих спеціалістів в інших галузях господарства в комерційних структурах. Зміни, які відбувались у науковій сфері країни, так чи інакше пов'язані з її фінансуванням. Щорічні витрати на одного науковця в Україні не перевищують 700 доларів США, тоді як в Ізраїлі – 41 тис., у Південній Кореї – 60 тис., у США – 180 тис. [1, с. 10].

На середину 1990-х рр. Україна перебувала в групі слабо розвинутих країн, де показник наукоємності ВВП не перевищував 0,8 %. Вітчизняні науковці мають обладнання та інформації в сто разів менше, ніж західні колеги. Доступ до найновішої інформації має фактично лише 1 % фахівців. Залишалася малою реальна заробітна плата науковців [5, с. 134-135]. За таких обставин наука не дає і не може давати належної практичної віддачі, що особливо небезпечно в умовах нової хвилі науково-технічного прогресу, який спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, освоєння космічного простору.

Як бачимо, науковий потенціал незалежної України, в основному збережено за рахунок наукових досягнень України у попередньому радянському періоду розвитку, до того ж частково структуроване, а на окремих напрямках і примножено відповідно до вимог часу та задля утвердження самодостатності української економіки й загалом української державності. Проте, оскільки ринковий потенціал науки в Україні низький з огляду на відсутність глибокої внутрішньої трансформації і реформ в управлінні нею, то вона до сих пір переживає загальну кризу у всіх вимірах: в когнітивному, функціональному, соціальному, інформаційному. Хоча слід відзначити, що загальна криза по-різному вплинула на наукові галузі. Перехідний період в Україні продемонстрував цікаве явище: в той час, коли природознавство розвивається надзвичайно повільно, втрачає престиж, такі суспільні науки, як соціологія, політологія, філософія, психологія, правничі та історичні дисципліни переживають період відносного розвитку.

Отже, ступінь реалізації прав громадян на одержання освіти, можливість здобуття ними якісних освітніх послуг, наявність умов для професійної самореалізації є основними чинниками, що визначають перспективи розвитку держави. Тому індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов є, з одного боку, основним показником прогресу, а з другого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами соціологічного дослідження). - К, 1998. – 137 с.
2. Бондар М. Пріоритети трансформації української освіти / М.Бондар // Мандрівець. – 2002. - № 5. – С. 34-40.
3. Бокань В. А. Історія культури України: навч. посіб. / В. А. Бокань, Л. П. Польовий. - Вид. 2-е допов. - К.: МАУП, 2001. – 256 с.
4. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти, стратегія, реалізація, результати / В. Г. Кремень. – К., 2005. – 448 с.
5. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. Д. Віднянський та ін. / Під ред. В. М. Литвина. – К.: Альтернативи, 2001. – 704 с.
6. <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/32795/>

7. <http://old.dyvensvit.org/articles/4872.html>